

ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

Ἑρμηνευτικὴ καὶ μουσικολογικὴ σπουδὴ

Έκδοση Ίεραῶς Μονῆς Παρακλήτου
Διευθ.: Ὠρωπὸς Ἀττικῆς, Τ.Κ.: 19015, Ἑλλάς
Τηλ.: +30 22950 32475
Site: www.imparaklitou.gr

ISBN ἔργου: 978-960-93-9312-6

Α' ἔκδοση: Ὀκτώβριος 2017, 1.200 ἀντίτυπα

© Copyright ἔργου: Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος

Ἐπιμέλεια καὶ συντονισμὸς ἐκδόσεως: Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος
Διόρθωση: Βασίλειος Μαλισιόβας, Ἐμμανουὴλ Γιαννόπουλος,
Κωνσταντῖνος Σκαρμούτσος

ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΟΝ

ἑρμηνευτικὴ
καὶ
μυσικολογικὴ
σπουδὴ

ἐπιμέλεια
κωνσταντῖνος σ. σκαρμούτσος

ἄθῆναι 2017

44. «Ἐπίβλεψον ἐν εὐμενείᾳ», ἦχος α΄, μέλος Πέτρου πρωτοφάλτου τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ μουσικώτατος πρωτοφάλης (1800-1805) τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Πέτρος ὁ Βυζάντιος διακρίθηκε ὡς μαθητῆς καὶ συστηματικὸς ἀντιγραφεὺς σὲ ἐπίτομες μουσικὲς συλλογὲς τοῦ ἔργου τοῦ δασκάλου του Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου καὶ πλήθους ἄλλων μελῶν, ὡς ἐξηγητῆς παλαιῶν μελῶν κατὰ μίμησιν ἐκείνου, ὡς ἐξαιρετὸς ἐκτελεστῆς καὶ διδάσκαλος τῆς ἀσματικῆς παράδοσης τὴν ὁποία καλλιέργησε σὲ βάθος καὶ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ ὡς ἱκανὸς καὶ παραγωγικὸς μελοποιὸς νέων ποιημάτων, τὰ ὁποία κατέχουν ἔκτοτε ἰδιαίτερη θέση στὴν ἀσματικὴ πράξι τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Στὸν ἀπαιτητικὸ τομέα τῆς σύνθεσης ἀργῶν καλοφωνικῶν μαθημάτων ὁ Πέτρος δὲν παρουσίασε ἰδιαίτερο ἔργο, μὲ συνέπεια ὁ ἐκ Μαδύτου Χρῦσανθος νὰ ἀναφέρει στὸ *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς μουσικῆς* ὡς μοναδικὸ τέτοιο μέλισμά του «ἐν μάθημα». Ἄν παρατηρήσουμε τὰ περιεχόμενα στὶς χειρόγραφες Ἀνθολογίες καὶ Παπαδικὲς μαθήματα τῶν νέων μελοποιῶν (τέλη 18ου-ἀρχὲς 19ου αἰῶνα), τὸ μάθημα ποὺ ὑπονοεῖ ὁ Χρῦσανθος πρέπει μᾶλλον νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ θεοτοκίον *Ἐπίβλεψον ἐν εὐμενείᾳ*. Πράγματι, ἡ συχνότητα ἀνθολόγησής του στοὺς χειρόγραφους τόμους εἶναι πολὺ μεγάλη, καί, ἄλλωστε, πρόκειται γιὰ τὴν μόνη ἀνάλογη σύνθεση τοῦ Πέτρου ποὺ τὸν ἀντιπροσωπεύει, ὡς δημιουργὸ τέτοιων μελῶν, στὴν ἔντυπη ἔκδοση τοῦ Μαθηματαρίου (3ος τόμος τῆς *Πανδέκτης* τοῦ ἔτους 1851, σσ. 465-474).

Πάντως, ἡ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης δείχνει ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλα δείγματα μαθηματάρικης μελοποιίας ἀπὸ τὸν Πέτρο τὸν Βυζάντιο. Συγκεκριμένα, ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὑπάρχει ἓνα δικό του θεοτοκίον *Σὲ μεγαλύνομεν, Θεοτόκε Παρθένε* σὲ ἦχο βαρὺ (χφφ. Δοχειαρίου 308, Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου χωρὶς ἀρίθμηση, καί, Ψάχου 154/254), ἐνῶ στὰ 1911 ὁ Κωνσταντῖνος Ψάχος μνημονεύει ὡς δικό του μέλος ἓνα ἀκόμη *Σὲ μεγαλύνομεν* σὲ ἦχο α΄ γραμμμένο ἀπὸ τὸ χέρι του (χφ. συλλογῆς Ψάχου, φάκελος 4/τετράδιο 96). Ἐπίσης, στὸν κώδικα Ἁγ. Ἀθανασίου Ἐράτυρας 4 (φ. 240α κ.έ.) ὁ φιλόκαλος ἀντιγραφεὺς ἱερομόναχος Κύριλλος περιλαμβάνει (ἀντιγράφοντας «τυφλὰ» αὐτόγραφο τοῦ Πέτρου Βυζαντίου, στὰ Ἱεροσόλυμα τὸ ἔτος 1795) ἓνα «μάθημα εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Προκοπίου ὅπερ ἐποιήθει (sic) δι' αἰτήσεως τοῦ πανοσιολογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Προκοπίου καὶ ἡγουμένου τοῦ ἀγίου Νικολάου, παρ' ἐμοῦ Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Βυζαντίου· ἦχος πλ. α΄ *Τοὺς τὴν παναγίαν σου μνήμην*» (τὸ ἴδιο μέ-

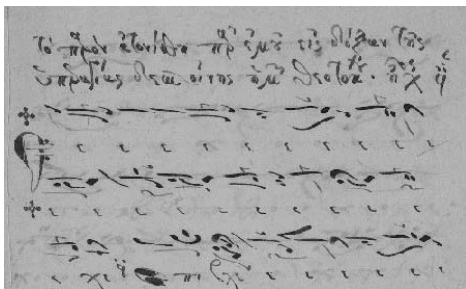

λος ὑπάρχει καὶ στὸν κώδικα Βατοπεδίου 1289 τοῦ Ματθαίου Βατοπεδίου). Τέλος, στὸν φάκελο 4/τετράδιο 101 τοῦ ἀρχείου τοῦ Γρηγορίου πρωτοφάλτου (συλλογὴ Ψάχου) ὑπάρχει αὐτόγραφο μάθημα τοῦ Πέτρου Βυζαντίου στὸν Ἀνδριανουπόλεως Γαβριήλ (μελοποιημένο «δι' αἰτήσεως τοῦ λογιωτάτου κὺρ Ἀντωνίου πρωτοφάλτου τῆς Ἀνδριανουπόλεως, παρ' ἐμοῦ Πέτρου...») σὲ ἦχο πλ. δ' *Σήμερον στολίζεται ἡ ἐκκλησία*. Πρόκειται γιὰ τὸ μέλος ποὺ ἀνθολόγησε ὁ Πέτρος καὶ σὲ ἓναν ἄλλο κώδικα, στὰ χρόνια τῆς πρωτοφαλτείας του, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «ἐγκώμιον ὅταν ἐνδύεται ὁ ἀρχιερεὺς, ἐτονίσθη παρ' ἐμοῦ Πέτρου πρωτοφάλτου τοῦ Βυζαντίου» (χφ. Princeton Greek ms 3, φφ. 146β-148β).

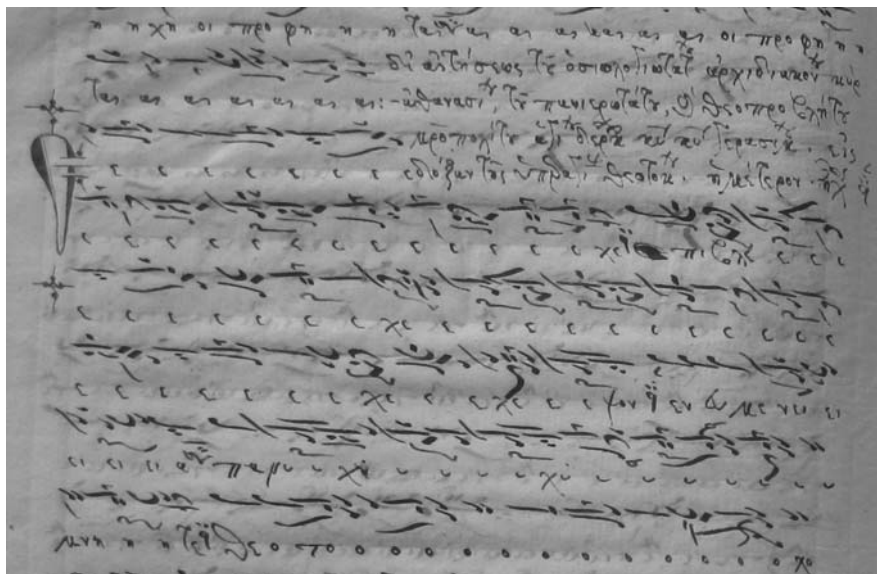
Ὡστόσο, οἱ δύο πρῶτες ἀπὸ τὶς παραπάνω περιπτώσεις δὲν φαίνονται νὰ εἶναι δικά του μέλη. Τὸ θεοτοκίο *Σὲ μεγαλύνομεν* σὲ ἦχο βαρὺ, τὸ ὁποῖο σὲ τρία τοῦλάχιστον χειρόγραφα ἐπιγράφεται ὡς εὑρεθὲν «ἐν τοῖς σημειώμασι Πέτρου Βυζαντίου», εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐκδίδεται στὸ Μαθηματάριο τοῦ 1851 (σσ. 439-440) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «εὑρέθη ἐν τοῖς σημειώμασι τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου» (ὅπως ἀκριβῶς τὸ βρισκόμε καὶ στὴν εὐρύτερη χειρόγραφη παράδοση), ἐνῶ καὶ ἡ ὁμώνυμη σύνθεση σὲ ἦχο α' εἶναι ἀμφιλεγόμενη.

Τὸ ποιητικὸ κείμενο τοῦ θεοτοκίου *Ἐπίβλεψον* εἶναι τὸ γνωστὸ ἀπὸ τοὺς παρακλητικοὺς κανόνες στὴν Ὑπεραγία Θεοτόκο, τὸ ὁποῖο στὴν μελοποίηση τοῦ Πέτρου ἔχει τὴν μορφή: *Ἐπίβλεψον ἐν εὐμενείᾳ, πανύμνητε Θεοτόκε, ἐπὶ τὴν ἐμὴν χαλεπὴν τοῦ σώματος κάκωσιν καὶ ἴασαι τῆς ψυχῆς μου τὸ ἄλγος, πανύμνητε Θεοτόκε, ἰαλιεῖτα... τερριεμ... Θεοτόκε*. Μιμούμενος ὁ Πέτρος ὁ Βυζάντιος τὴν δομὴ μιᾶς παλαιότερης μαθηματάρικης μελοποίησης τοῦ ἴδιου ὕμνου σὲ ἦχο β' ἀπὸ τὸν Πέτρο Μπερεκέτη (τέλη 17ου-ἀρχὲς 18ου αἰώνα), δημιούργησε ἓνα μονομερῆ τύπο μαθήματος (εἰσαγωγὴ, κείμενο, ἐκτενὲς κράτημα, τέλος).

Καταγράφοντας ὁ ἴδιος τὸ μέλος, σημειώνει ὅτι τὸ ἐτόνισε «εἰς δόξαν τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου» (χφ. Ψάχου, φάκελος 4/τετράδιο 99):

Σὲ ἄλλο του αὐτόγραφο (Ψάχου 75/224, ἔτος 1795) ὁ Πέτρος δηλώνει ὅτι ἡ μελοποίηση ἔγινε «δι' αἰτήσεως τοῦ ὀσιολογιωτάτου ἀρχιδιακόνου κυρ Ἀθανασίου (βλ. καὶ κώδικα Ξενοφῶντος 105, φ. 315α), τοῦ πανιερωτάτου καὶ Θεοπροβλήτου μητροπολίτου ἁγίου Δέρκων κυρίου κυρίου Γερασίμου. Εἰς δόξαν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἡμέτερον».

Ὁ συγκεκριμένος Γεράσιμος εἶναι ὁ Κασσαβέτης ἀπὸ τὴν Κύπρο, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτησε στὴν μητρόπολη Δέρκων ἀπὸ τὸ 1791 ἕως τὸ 1794, ἄρα διαπιστώνουμε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία μελοποιήθηκε τὸ θεοτοκίο ἀπὸ τὸν –λαμπαδάριο τότε– Πέτρο. Ὅταν, τὸ 1794, ὁ Γεράσιμος ἐξελέγη Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, χειροτόνησε μητροπολίτη Δημητριάδος τὸν ἀνηψιό του ἀρχιδιάκονο Ἀθανάσιο (ἐπίσης Κύπριο, μὲ τὸ ἴδιο ἐπίθετο, καὶ μὲ συνθετικὴ δραστηριότητα [χφφ. Κουτλουμουσίου 441, Ἰβήρων 981]) ποὺ παρέμεινε στὴν θέση αὐτὴ ἕως τὸ 1821. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀντιγράφοντας ὁ Πέτρος τὴν ἴδια χρονιὰ –1794– τὸ μέλος (χφ. Ψάχου φάκελος 4/τετράδιο 114, φ. 130β), ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ὡς πρωτοψάλτης πιὰ (χφ. Princeton, φφ. 145α-146β), σημείωσε: «...ἐτονίσθη παρ' ἐμοῦ δι' αἰτήσεως τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου Δημητριάδος κυρίου Ἀθανασίου, εἰς δόξαν τῆς...». Στὸν τελευταῖο κώδικα (φφ. 100α-104α) ὁ Πέτρος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι καὶ τὰ ὀκτὼ κατ' ἕξον κοινωνικὰ *Αἰνεῖτε τὸν Κύριον* συνετέθησαν ἐπίσης «δι' αἰτήσεως» τοῦ ἴδιου μητροπολίτου, ἐνῶ γνωρίζουμε πολὺ καλά ὅτι σὲ αἴτημα τοῦ ἴδιου Ἀθανασίου («φιλομούσῳ γνώμῃ κινήθεντος») ὀφείλουμε τὴν μελοποίηση

τοῦ μνημειώδους ἔργου τοῦ Δοξασταρίου ἀπὸ τὸν πρωτοφάλη Ἰάκωβο!

Τὸ συγκεκριμένο μέλος τοῦ Πέτρου χαρακτηρίζεται ὡς «ἔντεχρον» (χφ. Διονυσίου 691, φ. 97β) καὶ κάποιες φορές προστίθεται σὲ αὐτὸ ἕνα «κράτημα παρὰ τινος ἀνωνύμου» (χφ. Ξηροποτάμου 537, φ. 154β). Ὁ Πέτρος κορυφώνει τὴν ἐκφραστικὴ ἔξαρση στὴν λέξη *Θεοτόκε* καὶ στὴν ἐπανάληψη τῆς φράσης *πανύμνητε Θεοτόκε*, εἰσάγει χρωματικὴ φθορὰ στὸ *χαλεπὴν* καὶ ἐπιμένει στὸ ἐναρμόνιο γένος στὸ *ἄλγος*. Ἡ μελωδικὴ κορύφωση στὸ κράτημα γίνεται στὸν ὑψηλὸ Πα καὶ συνακόλουθα μὲ σταδιακὲς καταβάσεις καὶ πέρασμα ἀπὸ χρωματικὰ διαστήματα ἢ σύνθεση ἐπανερχεται στὴν βάση τοῦ *α'* ἤχου, καὶ μὲ ὅμοια (ὡς πρὸς τὸ *α'* μέρος της) μελωδία καταλήγει στὴν τετραφωνία του, ἀπὸ ὅπου μὲ τὴν ἐπανάληψη τῆς λέξης *Θεοτόκε* ὀλοκληρώνεται τὸ μάθημα.

Σὲ ἐξηγητικὴ σημειογραφία καταγράφηκε ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ Βυζαντίου, τὸν λαμπαδάριο Γρηγόριο (μετέπειτα πρωτοφάλη), μᾶλλον περὶ τὸ 1814, καὶ ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ τελευταίου, ἱεροδιάκονο Θεόκλητο, στὰ 1816 (χφ. Παντελεήμονος 906). Ὁ Γρηγόριος τὸ ἐξήγησε καὶ στὴ Νέα Μέθοδο στὰ 1817 (χφ. Ψάχου φάκελος Ε', φ. 205β κ.έ.) μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Θεοτοκίον ὅπερ ψάλλεται εἰς τὰς θεομητορικὰς ἐορτὰς καὶ εἰς κάθε ἀγρυπνίαν, Πέτρου τοῦ Βυζαντίου», καὶ ὁ μαθητὴς του Ἀντώνιος ὁ Κύπριος ἀναπαρήγαγε αὐτὴ τὴν ἐξήγηση μετὰ ἀπὸ «προσταγὴ» του (βλ. τὸ χφ. Παντελεήμονος 934, ἔτος 1818, φ. 98β κ.έ.). Μὲ τὴν ἴδια ἐπιγραφή τοῦ Γρηγορίου ἐκδόθηκε τὸ μέλος στὸ Μαθηματάριον τοῦ 1851.

Ὡστόσο, ἀρκετὰ χρόνια νωρίτερα, ὁ ἕτερος ἐξηγητὴς Γεώργιος Χουρμούζιος ὁ Χαρτοφύλακας, περιέλαβε τὴν σύνθεση σὲ δική του ἐξήγηση στὸν Β' τόμο τοῦ ἔργου του *Ταμείον Ἀνθολογίας* (Κωνσταντινούπολη 1824, σσ. 286-294). Ὅπως καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιπτώσεις ἔχω διαπιστώσει, ἔτσι καὶ στὴν περίπτωσι αὐτὴ θεωρῶ ὅτι ὁ Χουρμούζιος γνώριζε ἄριστα τὴν ἐξήγηση τοῦ Γρηγορίου, ὅπως ἀκριβῶς εἶχε γνωρίσει πολὺ καλὰ καὶ τὸν μελοποιὸ Πέτρο τὸν Βυζάντιο, πιθανότατα μάλιστα εἶχε ἀκούσει καὶ ἀπὸ τὰ χεῖλη του τὴν ἐκτέλεση τοῦ θεοτοκίου.

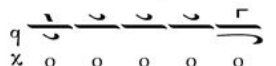
Τὰ προκύπτοντα συμπεράσματα ἀπὸ τὴν σύγκριση τῶν δύο ἐξηγήσεων εἶναι, πράγματι, ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα, εἰδικὰ μετὰ τὴν προγενέστερη μελέτη καὶ παρουσίαση ἀπὸ τὸν γράφοντα τῶν διπλῶν καταγραφῶν (ἐξηγήσεις Γρηγορίου καὶ Χουρμούζιου) πολλῶν μελῶν στὰ χειρόγραφα Δοχειαρίου 1238, 1239 καὶ 1240. Ἡ ἀναλυτικὴ συγκριτικὴ παρουσίαση τοῦ θεοτοκίου στὶς δύο αὐτὲς ἐκδοχὲς θὰ ἀπαιτοῦσε πολὺ χῶρο, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ περιοριστῶ στὰ σπουδαιότερα σημεία.

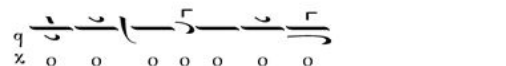
Ἡ ἀναλυτικότερη γραφή τοῦ Χουρμουζίου («λεπτότερη» ἢ «σαφέστερη» ἐξήγηση, κατὰ τοὺς τρεῖς κώδικες τῆς Δοχειαρίου) μᾶς δείχνει τὸν τρόπο ἐρμηνείας τῶν μελῶν γενικότερα ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ καὶ πιστοποιεῖ τὸ γεγονός τῆς συνέχειας τῆς ζώσας ἀσματικῆς παράδοσης, καθὼς ἡ ἴδια ἐν πολλοῖς ἐρμηνευτικῇ προσέγγιση ὑπάρχει σήμερα ἀπὸ παραδοσιακοὺς ἱεροψάλτες μουσικούς. Στὶς παρακάτω παραθέσεις ἡ ἀριστερὴ στήλη ἀφορᾷ στὴν ἐξήγηση τοῦ Γρηγορίου (Πανδέκτη, 1851) καὶ ἡ δεξιὰ στὴν ἐξήγηση τοῦ Χουρμουζίου (Ταμείον Ἀνθολογίας, Τόμ. Β', 1824). Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὴν σελίδα τῆς κάθε ἔκδοσης καὶ ὁ δευτέρος (μετὰ τὴν παύλα) στὴν ἀράδα τῆς σελίδας.

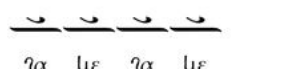
α'. Ἀνάλυση τῆς ἐνέργειας μεμονωμένων σημαδιῶν ὅπως τοῦ ὀλίγου μὲ κλάσμα

 υ υ υ υυ ω υ υ υ υ
 466-9/10 καὶ 467-7/8 κ.ᾶ.

 υ υ υ υυ ω υ υ υ υ υ ~
 287-8 καὶ 288-4 κ.ᾶ.

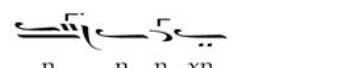

 ο ο ο ο ο ο
 467-2

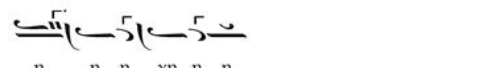

 ο ο ο ο ο ο ο ο
 287-12/13

 ια ιε ια ιε
 470-2 κ.ᾶ.

 ια α ιε ια α ιε
 290-6 κ.ᾶ.

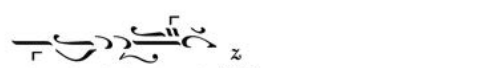
τοῦ ἴσου μὲ διπλῇ

 ι ι ι χι
 469-2 καὶ 474-3 κ.ᾶ.

 ι ι ι χι ι ι
 289-8 καὶ 294-2 κ.ᾶ.

καὶ τῆς ἀποστροφῆς μὲ κλάσμα

 ε ε ε ε ε
 466-1 καὶ 466-12 κ.ᾶ.

 ε ε ε ε ε ε ~
 286-12 καὶ 287-10/11

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Θεωρητικὸν Μέγα τῆς μουσικῆς συνταχθὲν μὲν παρὰ Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν, Τεργέστη 1832 (καὶ ἐπανεκδόσεις).

Ψάχου Κωνσταντίνου, «Πέτρος ὁ Βυζάντιος πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τὰ σωζόμενα ἰδιόχειρα αὐτοῦ χειρόγραφα», *Φόρμιγξ*, περίοδος Β', ἔτ. ΣΤ' (Η'), ἀριθμ. 13-14 (15-31 Ἰανουαρίου 1911), σσ. 2-4.

Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμος τέταρτος, στήλες 1016 καὶ 1048.

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἅγιον Ὅρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τόμος Α',* (Ἐρὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος – Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας), Ἀθήνα 1975 [γὰ τὰ χφφ. Δοχειαρίου 308, 1238, 1239 καὶ 1240], καὶ Τόμος Β', Ἀθήνα 1976 [γὰ τὰ χφφ. Ξενοφ. 105 καὶ Παντελεήμονος 906 καὶ 934] καὶ Τόμος Γ', Ἀθήνα 1993 [γὰ τὰ χφφ. Κουτλουμουσίου 441 καὶ Ἰβήρων 981].

Χατζηγιακουμῆ Μανώλη, *Μουσικὰ χειρόγραφα τουρκοκρατίας (1453-1832)*, Ἀθήνα 1975, σσ. 230-231 [γὰ τὸ χφ. Οἴκουμ. Πατριαρχείου].

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας*, (Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας – Μελέται 3), Ἀθήνα 1979 (δ' ἔκδ., Ἀθήνα 1998).

Γιαννόπουλου Ἐμμανουὴλ Στ., *Ταμεῖον χειρογράφων ψαλτικῆς τέχνης*, (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν – Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογικὴ, ἀριθμὸς 20), Θεσσαλονίκη 2005 [γὰ τὸ χφ. Ἀγ. Ἀθανασίου Ἐράτυρας 4].

Kotzabassi Sofia-Patterson Sevcenko Nancy (with the collaboration of Don C. Scemer), *Greek manuscripts at Princeton, Sixth to Nineteenth Century: A descriptive catalogue*, Princeton, Princeton University Press, 2010.

μον. Ζαχαρίας Ἐηροποταμηνὸς καὶ Παναγιώτης Σωτηροῦδης, *Συμπληρωματικὸς κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων ἱεῶς μονῆς Ἐηροποτάμου Ἁγίου Ὁρους (426-557)*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 2012 [γὰ τὸ χφ. Ἐηροποτάμου 537].

Emmanouil Giannopoulos, "The musical work of Petros Vyzantios, protopsaltēs of the Great Church of Christ". Εἰσήγηση στὸ: *International Conference on Musical Writing of the Christian World-Books, Notations, Problems of Interpretation (for the 150th anniversary of the Moscow State Conservatory)*, Μόσχα 12-17 Μαΐου 2014 (δημοσιευμένο στὸν τόμο τοῦ ἴδιου *Ἡ ψαλτικὴ τέχνη. Λόγος καὶ μέλος στὴ λατρεία τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Β'*, Θεσσαλονίκη 2016).

Ἐμμανουὴλ Στ. Γιαννόπουλου, «Πτυχὲς τοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου Χουρμουζίου, Χαρτοφύλακος τῆς ΜΧΕ», εἰσήγηση στὸ συνέδριο *Ἡ Βυζαντινὴ Μουσικὴ μέσα ἀπὸ τὴν Νέα Μέθοδο Γραφῆς (1814-2014). Καθιέρωση – Προβληματισμοὶ – Προοπτικὲς*, Θεσσαλο-

νίκη 30-10-14/1-11-14 (δημοσιευμένο στὸν τόμο τοῦ ἴδιου *Ἡ ψαλτικὴ τέχνη. Λόγος καὶ μέλος στὴ λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Β΄*, Θεσσαλονίκη 2016) [μελέτη καὶ παρουσίαση τῶν διπλῶν καταγραφῶν μελῶν ἀπὸ τὰ χφφ. Δοχειαρίου 308, 1238, 1239 καὶ 1240].

*Ἐμμανουὴλ Στ. Γιαννόπουλος,
Ἐπίκουρος Καθηγητῆς Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν
Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.*

